

FARKAS NOÉMI TÜNDE

CAPULET-SORSÚ ERDÉLYI LÁNY A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

■ A fiatal lány kiejtette kezéből a poharat, melynek oldalán az arzénpor egy feloldatlan csíkot húzott, és a szőnyegre zuhant. Szeme előtt végigpörögtek az elmúlt tavasz és nyár eseményei: kolozsvári tartózkodása, titkos találkozások és levélváltások, és gúnyos mosollyal üdvözölte a halál szelét. Egy pillanatra látta a Mikeszászára sereglett rokonság és meghívottak arcán a megdöbbenést és az apja gyászpompájával együtt a saját temetését, amelyre annyira vágyott. Ebben a minutumban sikoly vetett véget a halált váró kellemes gondolatának, belépett a szobába édesanyja és megpillantotta az életének véget vető lányt a földön.

A lány, Radák Polyxénia még csak tizenhét éves volt, amikor a nála jóval idősebb, megözvegyült Bánffy György feleségül kérte. A családi levelezésből kiderül, hogy édesapja, Radák (II.) Ádám a lánykérőt az anyához utasította: „A leány az anyjáié, az én feleletem utolsó”.¹ Így az anyára hárult a válaszadás, és mint a levelekből kitűnik, a Polyxéna döntése is számított. Az anya azt írja lányának, hogy a házasság ügyében kérjen tanácsot rokontól, a sokat megélt Daniel Istvánnétól,² és fontolja meg a házasság gondolatát: „Tehát, édes Léányom, [...] meg rágd ezen dolgot jól, és minden terheit a házasságnak, mellyeket te képzelhetsz az életben, jól hányd vesd [...] higgyed, édes Leányom, ha képes volna, hogy Ferentz Tsászár felesége légy, mégis soha el nem érnéd azt a nyugodalmat, amit szegény, és szerentsétlen anyád házábanál el hagyasz.”³

Írásunk ötletét a marosvásárhelyi Telleki Tékában megőrzött és általunk fel-lelt, *Radák Polikséna haláláról készített versek* című nyomtatvány adta. Ez az

1804-ben, Kolozsvárott megjelent füzet, mely mint a későbbi kutatásokból kiderült, a búcsúvers második kiadása, állít emléket Radák Polyxéna halálának. A nyomtatványon és a megért hat kiadás egyikén sem szerepel a sorok írójának neve, a szerző kilétét a Kővári László által papírra vetett erdélyi nevezetesebb családok leírásából vélik tudni a kutatók.⁴ Ő az akkor még kolozsvári diák, később berecztelki (beresztelki) református papnak, Kis Istvánnak tulajdonítja a sorokat. Ezek szerint Kis a református kollégium diákjaként írta a verset, megtartva a kor hagyományát, miszerint a kollégisták paréntáló verseket mondanak az erdélyi arisztokrácia elhunyt tagjai felett.

Valóban, az elhunyt státusa, társadalmi helye és szerepe meghatározta a halál és temetés körüli szertartásokat és a jól megkonstruált rituálékat, valamint fordítva, a megkoreografált, ünnepélyes búcsúzás során az arisztokrácia reprezentált a nagy tömegek előtt, így erősítve meg családjá, házastársá, gyermekei pozícióját, és ugyanakkor példát statuált az alsóbb rétegeknek. A búcsú előre megtervezett és hagyományozott volt, a temetés és a halotti beszédekben elhangzott orációk és laudációk mind a reprezentáció részei. Fontos kiemelni, hogy a halotti orátor mozgásteret többnyire igen szűk volt. A szónoknak egész beszédét a családi reprezentáció igényei szerint kellett megalkotnia: tájékozódnia kellett a genealógiáról, vázolni a halott életútját, neves tetteit, jó cselekedeteit.⁵

Esetünkben a családi reprezentáció nem valószínű, hiszen a Radákok bizonyára elfátyolozni próbálták Polyxéna⁶ történetét. A 18–19. század fordulóján

öngyilkos lány egy olyan arisztokrata családjának sarja, melynek közvetetten, kiterjedt rokonsága révén kapcsolatai vannak Béccsel és Pesttel egyaránt. Erdélyben mindenképpen meghatározó szerepet játszott a politikai-társadalmi életben, ősi erdélyi családnak számítanak, amelynek tagjai már a 16. században a fejedelem oldalán állnak: 1562-ben János Zsigmond Pekry Gábor és Radák László vezette lovascsapatot küldött a felkelt székely csapatok ellen. A Pekry és Radák családok rokonságban is álltak.⁷

Petrőczy Kata Szidónia, 1681 nyarán ment férjhez Petrovinai Pekry Lőrinchez, egyik lányuk, Pekry Erzsébet Terézia Radák (I.) Ádám felesége volt, általa jutott a család a Pekry–Petrőczy-javak egy részéhez és a magyarórdi kastélyhoz, valamint a könyvtárhoz, ahol később gróf Rhédey Klára báró Radák Istvánné talált rá a Petrőczy Kata verseire.⁸ A Radákok az elsősorban egymás között házasodó erdélyi főúri családok majd mindegyikével rokonságban álltak; Polyxéna feltehetően anyai nagyanyjától, báró Wesselényi Polyxénától örökölte mitológiai eredetű nevét, de apai ágon is előfordult a keresztnév a családban, hiszen Petrőczy Kata egyik unokája, Daniel Polyxéna, Wesselényi Istvánné is e nevet viselte.

Státusukból eredően valószínűleg próbálták elfojtani a leányuk halála körüli mendemondákat, találgatásokat, tény, hogy a rokonok rövid genealógiai feljegyzései szerint a lányt halála után három nappal el is temették, és végtisztességet nem szenteltek neki később sem.⁹ Számunkra érdekes, hogy a nyomtatvány hogyan kerülhetett a Teleki Téka halotti beszédek gyűjteményébe, hiszen a fennmaradt, Kis Istvánnak tulajdonított búcsúvers nem tekinthető a halotti búcsúelemének: nem tartalmaz genealógiai leírást, bibliai hasonlattal sem él, nem lelhető fel benne a prédikáció elemei, a világi oráció szerinti laudáció sem, még az alapinformációk terén is szűkszavú a forrás, hiszen a kiadvány fedőlapja nem tartalmazza a szerző nevét és a temetés időpontját, csak feltételezhetően a vers szü-

letésének dátumát. Így a kutató szinte biztosra veheti, hogy a fennmaradt vers nem a család rendelkezéséből készült, erre utal a szerző kilétének palástolása és a szövegben felbukkanó – feltehetően a szülőket – vádló rész is.

Mivel nem lehetünk biztosak a szerző kilétében, nem tudhatjuk, hogy milyen kapcsolatban állt a családdal, mennyire volt beavatott a történeteket illetően, vagy csak hallomásból verselte meg a fiatal lány halálát. Ismét kérdések, amelyekre forrás hiányában nem tudunk kielégítő választ adni. Annyit a fennmaradt levelezésből¹⁰ bizonyosra vehetünk, hogy Polyxéna a halálát megelőző két évben több időt, egy-egy alkalommal akár hónapokat is töltött Kolozsváron, ahol az arisztokrácia társadalmi életének szereplője volt, például bálokban is megfordult, tehát ismert alakja lehetett az eladósorban lévő főúri kisasszonyok táborának. Talán épp a vers szerzőjének tulajdonított Kis István is ismerte.

Abban azonban biztosak lehetünk, hogy az egy év alatt ugyanabban a városban négy kiadást megért, Polyxéna haláláról egyetlen fennmaradt nyomtatványt a család nem saját költségén állíttatta elő újra és újra. Ráadásul mivel e kolozsvári kiadványok után még két, a nyomdakép szerint feltételezhetően későbbi kiadás is fellelhető, immár Nagyváradról, bizonyos, hogy ez a történet misztikus voltának és kelendőségének tudható be. Mint azt már említettük, a Radák család rokonságban állt szinte az összes erdélyi főúri családdal, így a hír az öngyilkos Polyxénáról és annak feltételezett okairól gyorsan terjedhetett. A családnak volt birtoka Erdélyen kívül is, tehát még inkább „fenyegethette” őket a tragédia hírének futótűzként való terjedése és országos ismertsége. A rokonok és ismerősök feltehetően kíváncsiak voltak a történetekre, hiszen a halotti beszédek hatását leíró kutatásokból is tudjuk, hogy az arisztokrata udvarokban megszülető udvari kultúra részévé vált a temetési ceremónia is, ez a közéletiség különböző megnyilvánulási formáit jelenítette meg. A jól megko-

reografált, ünnepélyes és a nemi értelemben demokratikus búcsúzás során sikeresen reprezentált az arisztokrácia a nagy tömegek előtt, így megvalósította célját, ellátta a „jó emlékezés” feladatát az emlékezésed. Mivel a szokás szerint nemcsak az elhunyt élete válik megfigyeltté, hanem annak mikro- és makrokörnyezete, hiszen láthatóvá lesznek a családtagok, barátok, kapcsolatok, pozíciók, az elhunyt egész élete, a haláleset kellemetlenségei miatt Radák Polyxéna felett nem lehetett célszerű megvalósítani a rituálét. Polyxéna tehát, ha engedte is magát megfigyelni, ha hozzájárult is ahhoz, hogy megfigyeljék, hiszen, mint már utaltunk rá, úgy időzítette öngyilkosságát, hogy édesapja végtisztességének napján ragadja el a halál, az egyetlen elmondott beszédből¹¹ arra következtethetünk, hogy családja nem vállalta a ceremóniát, csendes, családi temetést tarthattak.

A feltételezett szerző, Kis István azzal magyarázza a lány öngyilkosságát, hogy az emberi szív és ész néha összeegyeztethetetlenül cselekszik, ezáltal Polyxéna nem tudta kordában tartani az indulatait, és „szívre ereszté” azokat. Megengedőleg azt mondja, ha az emberek „indulatok nélkül születnének / mozgó hus bubák lennének”. Ismét felmerülhet az olvasóban, hogy a református kollégiumban tanuló diák, később református lelkész vallhatott-e hasonlókat az öngyilkosságról, hiszen köztudott az a protestáns álláspont, mely szerint „a maguk erőszakos elpusztításával boldogtalan és szerencsétlen a szabadulás, amely ideig való keserűségből vég nélküli valóba merít! Hiszen aki a maga életének gyilkosa, az bűnben és kétségbeesésben hal meg, és azért nem lehet, hogy a pokol gyötrelmeibe ne essék.”¹² E helyütt célunk nem az, hogy bizonyítsuk, nem Kis István a vers szerzője, vagy ha ő írta, akkor egy nagyon „liberális” vallási norma képviselője lehetett, hanem hogy forrásaink alapján vázoljuk a korabeli mentalitást az öngyilkosságot illetően. Tény, hogy a református tanok azt állítják, aki öngyilkosságban keresi a kiutat, egyenesen a pokolba vezető bűnt követ el.

Köztudott, hogy az öngyilkosságnál enyhébb „bűnök” elkövetőjét vagyis azt, aki nem látogatta a templomot, vagy nem tudta a Miatyánkot, fegyelmi büntetésül avval szankcionálták, hogy szamarétemetésben részesítették. Ez azt jelentette, hogy pap nem temette el, nem harangoztak neki, temetőbe sem temethették, emberek sem kísérték ki. Természetesen a magasabb státusú elhunyt esetében a Consistorium összegyűlt, és meghatározták, milyen elemet engedélyeznek a temetési rituáléból: csak harangszót vagy csak prédikációt, halotti alkalmaztatás nélkül.¹³ Mindezzel földi helytartókként az elhunytat akarták büntetni, ám tulajdonképpen a halott családtagjainak megítélését befolyásolták.

Ha egy gyülekezet a maga erőszakos elpusztításánál enyhébb bűnre a társadalmi hagyományokból való kitaszítással járó büntetéssel reagált, elképzelhetjük, hogyan vélekedhetett egy főúri, művelt, tanított sarjadék öngyilkosságát illetően. Kevésbé valószínű, hogy a vers szerzőjéhez hasonlóan: megengedően és empátiával.

Nem célunk megfejteni a lány döntését, ám továbbgondolva a korabeli társadalmi viszonyokat, Polyxéna részéről tetének időzítése talán fricska lehetett közvetlen családjával szemben, vagy annak is betudható, hogy csak így mutathatta meg, van, amiben ő dönt, és ami saját akaratóból történik. Fialat lányként vezérelhetette az exhibicionizmus is, ekképpen felhívhatta magára a figyelmet, hiszen édesapjának végső pompája napján oltotta ki életét. Meglátásunk szerint mindhárom esetben kulcsfontosságú lehetett az alkalom és a végtisztességre érkezők jelenléte. Polyxéna terve, mindegyik felvett elgondolás alapján, akkor valósult volna meg, ha a gyászszertartás elkezdése előtt tudódik ki távozása az élők sorából. A kutató még két lehetőséggel is számolhat: talán apján akart ekképpen bosszút állni a lány, akit idős kéréjéhez kényszerítettek. Célja az volt, hogy elvegye apjától az őt megillető végtisztességi pompát, és hogy így vessen fényt a történetekre,

amit igazságtalannak érzett? Vagy tán apja haláláért érzett lelkiismeret-furdalást, és ez imígyen jutott benne kifejezésre? Egy sor talány és racionális érvelés, amelyre a történetet kutatók egyike sem tudja a pontos választ, ezért bármelyik fennállhat, ám feltételezve az egy fiatal lány öngyilkosságát tervező elhatározása mögötti feldúlt lelkiállapotot, talán nem kell feltétlenül puzzle-szerű logikus magyarázatot keresnünk.

Ennyi talány és misztikus vonal felvonultatása után röviden ismerkedjünk meg a verssel és annak újszerűségével.

A sorok szerzője nem árul el sokat a történekről, de a több kiadás miatt arra következtethetünk, elegendőt az esemény népszerűvé válásához és az érdeklődés felcsigázásához.

A vers és a megtalált levelek együtt adnak teljesebb képet a történekről, hiszen a levelekből derül ki a jóval idősebb, megözvegyült Bánffy György leánykérése.

A búcsúvers más információkhoz jut, de egyikből sem, másiból sem derül fény a teljes történetre. A búcsúversből tudjuk meg, hogy Polyxéna fiatal szíve foglalt volt, de nem viszonzatlan, hanem tiltott szerelemről van szó, amit a 18. századi értelemben vett ambitio akadályoz meg. Bizonyosak lehetünk, hogy rangon aluli férfiért lobogott a szíve, és az előbbiek alapján feltételezhetjük, hogy szülei vagy csak édesanyja ellenezte a kapcsolatot, tiltotta a lányt egy ilyen szerelemtől.

A Radák család a nagy erdélyi református családok közé tartozott, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a korabeli, 18. század végi protestáns imakönyveket és illemkönyveket, valamint az életvezetési tanácsadó könyveket, azaz ezek tanításait ismerték, a bennük fellelhető viselkedési normákat az asszonyok, más arisztokrata családokhoz hasonlóan, generációról generációra átadták.¹⁴ Tudjuk, hogy Kemény Drusiána verseket írt, Radák (II.) Ádám a nagyenyedi Református Kollégiumban kezdte, majd a göttingai egyetemen folytatta tanulmányait,¹⁵ mindketten művelt protestáns családból származtak, és a bibliotékát nemzedékről nemze-

dékre örökítették és gyarapították. Radák (II.) Ádám, akárcsak leszármazottai, pártolta a tudományokat, sógora, Kemény Simon hű barátjának, Bolyai Farkasnak felajánlotta, hogy a maga költségén küldi az „Ingenieur Akadémiába”. István fia és annak felesége számos iskola- és templomépítéshez és felújításhoz járult hozzá, valamint könyveket és festményeket adományozott az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek és bibliotékáknak.

A vegyes közönség számára írt magyar nyelvű protestáns imakönyvek szinte mindegyike taglalja a férjhezmenetel, párválasztás, leánykérés és házasság körüli „helyes” viselkedési formákat és normákat. Polyxéna is tudatában lehetett annak, hogy „a hajadon leánynak nem is szabad, nem is illik férjet keresni magának”.¹⁶ Az is ismeretes lehetett számára, hogy a nem férjes nő, azaz a hajadon újszólván átmeneti stádiumban volt a gyermekkor és asszonyi lét között. Amíg férjhez nem ment, a lány a szülői háztartás része volt, és itt kötelességei voltak, többek között apja döntéseinek alá kellett vetnie magát. A századfordulón (18–19. század) még ez az álláspont tükröződik az imakönyvekből, de ezt támasztják alá a naplók, önéletírások és levelek is. A század közepén színre lépett egy a szentimentalizmus és racionalizmus jegyében álló irányzat, mely a teológiai liberalizmus elveit képviselte. Ez egybeesett Magyarországon és – feltehetően – kis késéssel, de Erdélyben is azzal a korszakkal, amikor a rendi normák helyét lassan polgári normák vették át. Témánkból adódóan a házasság alapja körüli változás érdekes. A 19. század közepén született imakönyvekben egyre inkább a másik fél iránt érzett kötődés és a szerelem jellemezte a házastársi viszonyt. Ezek a művek azt vallották, hogy a szerelem Isten akaratának jele.¹⁷ Polyxéna korában tehát társadalmi elvárásként és habitusként is leginkább még a szülők akaratának való alárendeltség volt érvényben a párválasztást illetően, ezért szinte biztosak lehetünk benne, hogy a változást hozó majd fél százados „szelek” még nem érvénye-

sülhettek a 19. század legelején a közép-erdélyi birtokon.

A 18. századi tanácsadás a prédikáció formai kereteiből kilépett műfaj ugyan, de a művek még az egyháziak tollából születnek. Témájuk leginkább a nők, lányok és kisgyermek nevelésének szükségessége, a vallási és erkölcsi nevelés, az anyai, asszonyi, gazdasszonyi és hajadoni szerepek taglalása, az illemre való oktatás és a házasságra lépés körüli tudnivalók.¹⁸ Ez utóbbi témakörben a nyugat-európai szerző,¹⁹ noha a magyar fordítás is megjelent még a 18. században, rendkívül „liberális” módon a házasulandók döntéseként tekint a párválasztásra. Ezek szerint a lánynak meg kell vizsgálni férjhezmeneteli szándékát, de utána ki kell kérnie a tapasztalt szülők véleményét, azaz tanácsot kell kérnie tőlük és nem engedélyt. Ez már elmozdulás az imádságoskönyvek még szülői akarathoz kötött teljes alárendeltségi állapotától, ám még nem éri el a 19. századi érzelemből való párválasztási normát. A szülők itt még jelen vannak, igaz, már csak tapasztalt tanácsadókként, nem döntéshozókként.

Polyxéna esetében előbbi, a tapasztalt tanácsosztogatás és tanácskérés jelen volt a levelezés szerint, hiszen édesanyja javasolta neki, hogy kérje ki a házassági ajánlat ügyében a tapasztalt özvegy, Mikés Anna véleményét. A források ismeretében a felmerült másik kérdésben nem lehetünk biztosak, hiszen a levelezés szerint Polyxéna „liberális” elvek szerint maga dönthetett férjhezmeneteléről kérdésében, legalábbis a fennmaradt levelek azt sugallják, hogy szülei meghallgathatták véleményét. A búcsúvers szerint azonban „POLIKÁnn erőszakot tevének”, ami olvasatunkban nem a lány erkölcsét ért gyaláztatásról, hanem a Polyxéna akaratán erőszakot tevő szülő(k)ről szól.

Polyxéna tisztában lehetett a nőket megillető jogokkal is, miszerint „ha nemes nő nem nemeshez, polgárhoz vagy honoráciorhoz ment feleségül, nemességét nem veszítette el, feltéve, ha a családja beleegyezésével házasodott, sőt a férj státusát is emelte”.²⁰

A búcsúvers szerzője, miután vázolta Polyxéna szomorú történetét, éles kritikával ír a kor társadalmi elvárásairól, a szülők ranghajhászó eszlenen világgképéről, és az újonnan megfogalmazódott leánynevelési elvekre hívja fel a szülők figyelmét a vers – értelmezésünk szerinti – második részében. A szerző élesen bírálja, sőt esztelennek titulálja azt, aki a rangot tekinti a legfontosabb ismérvnek, és az embert nem emberi mivoltában ítéli meg. Bírálja azt, aki a bársonygúnyástól elnézi a vétket, de a rongyosabb öltözékűt csupán származása miatt lebecsüli.

Ész nélkülinek tartja azt a házasságot, melyet a szülők kézfogással kötnek, hogy ellenkezőket kössenek össze, és ezáltal „mindenik mátká úgy néz a’ párjára / Mint a’ két szín Júdás tanító Urára.” A szerzőnek az a véleménye, hogy egy ilyen házasság nem is lehet boldog, ilyen kapcsolatból, ilyen szülőktől az utód sem lehet, csak boldogtalan. Feltételezhetően Polyxéna szüleinek bírálatként jelennek meg e sorok. A szülői döntések és attitűdök felelősségére hívja fel a figyelmet. A szerző is a tanácsadó könyvekhez hasonlóan felvilágosult álláspontot képvisel, és a tanácsadás, és nem az önkényes parancsolás vagy kényszerítés mellett teszi le a voksát. Rettentő fontosnak ítéli meg, akárcsak az imádságos-, tanácsadó és illemkönyvek szerzői-fordítói, a nők, kiváltképp leányok neveltetését, taníttatását, annak érdekében, hogy elkerülhessék a Polyxénához hasonló helyzeteket.

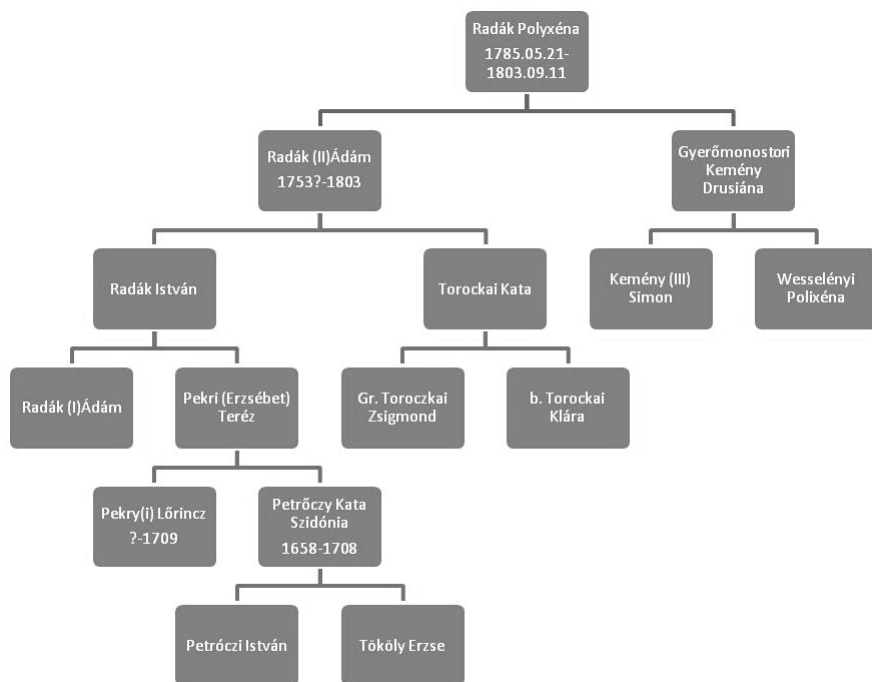
Mivel a *Radák Polikésna haláláról készített versek* leginkább a családot és az arisztokrácia világgképét ostromozzák, őket teszik felelőssé nemcsak Polyxéna haláláért, hanem a nemesi származásúak életmódjáért, mentalitásáért, levonhatjuk a következtetést, hogy a vers nem a család megrendeléséből született, azaz biztosak lehetünk benne, hogy nem felel meg a reprezentációelméletnek. A búcsúvers arra hivatott, hogy meghatározza és fenntartsa a nemesi család helyét a társadalomban, és kiemelve az elhunyt erényeit, jó tulajdonságait, emléket állítson életéről és haláláról, azaz követendő példa-

ként tüntesse fel jótetteit, nemes tulajdonságait. Ehhez képest e vers élesen bírálja azt a mentalitást, miszerint házassággal oldják meg a rivalizáló családok közötti viszályokat, elutasítja azt a magatartást, mely szerint csak a rang és presztízs számít, és ennek fenntartásáért akár gyermekeik boldogságát is feláldozzák, és ifjaik akaratát semmibe véve hoznak az életüket befolyásoló döntéseket.

Polyxéna történetét nem állt szándékunkban kinyomozni, sem adalékokat találni hozzá. A forrás azért keltette fel érdeklődésünket, mert a halotti beszédekre nem jellemző képet nyerhettünk belőle a Radák család által képviselt mentalitásról, értékrendről, gondolkodásmódról, amely hasonló, ha nem azonos lehetett a kor közép-erdélyi főnemesi családtagjainak életvezetési szokásaival. Szándékosan nem próbáltuk meghatározni, hogy ki lehetett a lány titkos, rangon aluli szerelme, ki lehetett a Polyxénához leveleket író, magát keresztnevének meg nem nevezett Haller ifjú, nem tértünk ki a feltehetően a történetet feldolgozó, a halálesetet

követő évben megjelent verses regény és a század közepi „beszély” elemzésére.²¹

Annyit megállapíthatunk, hogy Polyxéna tette szerencsétlen időzítés lehetett a család részére, hiszen a családfő, Radák (II.) Ádám pár hónappal azelőtt hunyt el, nem volt, aki megőrizze a család jó hírnevét. Polyxéna két fiútestvére még akadémián tanult: István Marosvásárhelyen, Ádám Bécsben, tehát az ő pályájukat is érinthették a történetek és a felkapott pletykák, valamint Kemény Drusiána özvegyi létét, társadalmi megítélését is befolyásolhatta a keringő talány és a versből is áradó vád, miszerint felelősséggel tartozik leánya haláláért. Noha Polyxéna tette feltehetően kihatott családjá megítélésére, a fennmaradt adatokból tudhatjuk, hogy fiverei sikeresen végezték el a katonai akadémiákat, és szép életpályát futottak be: (III.) Ádám katonai karriert épített, családot nem alapított, István gróf Rhédey Klárát vette feleségül. Fiuk, (IV.) Ádám, az 1897-ben elhunyt utolsó férfi Radák-leszármazott főrendiház báró tagjai között van nyilvántartva.

■ JEGYZETEK

1. Hivatkozik rá S. Sárdi Margit 2004. 99. és Knapp 2003. 29; kifényképezett levélrészlet: Knapp 2003. 31.
2. Daniel Istvánné Mikes Anna, kétszeresen özvegy, első férje báró Bornemissza Pál, második férje Benczúr Gyula.
3. Knapp 2003. 29
4. Kővári 1854. 209–10. Hivatkozik rá Knapp 2003. 34; átveszi S. Sárdi 2004. 97. és Nagy 2004. 95.
5. Kecskeméti 1998. 162–209.
6. Azt a névváltozatot használom, amelyet a levélíró lány aláírásában alkalmazott, és nem a korabeli változatokat, vagy a búcsúversben előforduló Polikát, amely kicsinyítő képzős alakja miatt empátiát sugall, és amelyet a szerző feltehetően a felvállalt együttérzésből használ.
7. Lásd a fejezet végéhez csatolt családfán.
8. Knapp 2003. 187, valamint számos Petrőczy Katáról szóló mű.
9. Knapp 2003. 21.
10. Knapp 2003. 24–28.
11. A szerencsétlen b. Radák Polyxena címmel. Szinyei IV. 752–754.
12. Szikszay György imádságoskönyvét idézi Brandt 2006. 105.
13. Kecskeméti 1998. 211.
14. Az erdélyi arisztokrata családokban előforduló viselkedési minták és életvezetési praktikák átörökítését tárgyalja három generáción keresztül Bellágh Rózsa 2006. 94–105.
15. Egyed [s.n.]
16. Szikszay György tanításait idézi Brandt 2006. 98.
17. Brandt 2006. 96–120.
18. László 2007. 241–242.
19. Meyer Barátságos oktatás című, 1783-ban megjelent munkájáról (Szerentsi Nagy István fordításában) van szó.
20. Gáspár Gabriella idézi Fügedi Eriket: Gáspár 2007. 65.
21. Molnár Borbára regényfeldolgozása és Dózsa Dániel történeti beszélye Radák Polyxénáról. Knapp 2003. 52–60.

■ IRODALOM

- Báró Radák Polikséna haláláról készített versek. Kolo'svárárt, 1804.
- Brandt 2006 – Juliane Brandt: „egy és ugyanazon felséges czélra vagyunk mindnyájan teremtve”. A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. (Szerk. Gyáni Gábor és Nagy Beáta) Csokonai Kiadó, Bp., 96–127.
- Egyed [s.n.] – Egyed Péter: A nemzeti filozófia kezdetei. Filozófiaoktatás a protestáns gimnáziumokban Erdélyben a XVIII–XIX. század fordulóján. Megjelenés alatt. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf6442.pdf> (Letöltés: 2010. július 21.)
- Gáspár 2007 – Gáspár Gabriella: A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In: *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. (Szerk. Palasik Mária) Napvilág Kiadó, Bp., 65–79.
- Kecskeméti 1998 – Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas, Bp.
- Knapp 2003 – Knapp Éva: *Az elfátyolozott arckép. Kis István Báró Radák Polikséna haláláról készített verseinek életrajzi és irodalomtörténeti háttéréhez*. Borda Antikvárium, Zebegény.
- Kővári 1854 – Kővári László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvárárt. 1854.
- László 2007 – László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány...” Női életvezetési tanácsadó könyvek a 18. századi Magyarországon. In: *A nők világa*. (Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor) Argumentum, Bp., 227–245.
- Nagy 2004 – Nagy Zsófia Borbála: *Erdély Júliája. Történet a 19. századból*. Erdélyi Múzeum 2004. 1–2. 95–97.
- S. Sárdi Margit 2004 – S. Sárdi Margit: *Az elfátyolozott arckép. Báró Radák Polyxéna kisasszony emlékezete (Szemle)*. Magyar Könyvszemle 120. évf. 1. 97–100.
- Szinyei – Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1980–1981.